

Η ΘΡΗΣΚΕΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΚΑΙ ΣΧΟΛΑΙ

1. Ἐν προσφάτως δημοσιευθείσῃ ἀνασκοπήσει τῆς κατὰ τὴν τελευταίαν πεντηκονταετίαν ἑλληνικῆς θεολογικῆς κινήσεως¹ ἀναφέρεται, ὅτι μεταξὺ τῶν μαθημάτων, τῶν διδασκομένων ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ τοῦ Πανεπιστημίου ἡμῶν, συγκαταριθμεῖται καὶ «ἡ *θρησκευολογία*».

Συμφώνως πρὸς τὰς ἰσχυρούσας διατάξεις², τὸ παρ' ἡμῖν διδασκόμενον μάθημα εἶναι μόνον ἡ *Ἱστορία τῶν Θρησκευμάτων*, ἥτοι τὸ πρῶτον μέρος τῆς θρησκευολογίας, τὸ ἀναλυτικὸν καὶ περιγραφικόν· τὸ δεύτερον μέρος αὐτῆς τὸ συνθετικὸν καὶ συστηματικόν, ἥτοι ἡ *Φιλοσοφία τῆς θρησκείας*, ἐκρίθη, ὅτι ἔδει νάποτελέσῃ περιεχόμενον ἰδίας τακτικῆς ἔδρας³, ἄχρι τοῦδε κενῆς.

2. Ἐν τῇ αὐτῇ ἀνασκοπήσει ὑποσημειοῦται⁴ ὡς «ἄξιον σημειώσεως, ὅτι ἐν τῇ προτεσταντικῇ Γερμανίᾳ σπανίως τὸ μάθημα τοῦτο συγκαταλέγεται μεταξὺ τῶν θεολογικῶν καὶ μόνον ἐν ὀλίγαις φιλοσοφικαῖς σχολαῖς διδάσκεται ὡς ἰδιαιτέρον μάθημα».

Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο γίνεται παραπομπὴ εἰς πραγματείαν τοῦ Dibelius⁴, γράφοντος ὄντως δις ἐν τῇ αὐτῇ σελίδι τὴν περιεργον πληροφορίαν, ὅτι ἡ ἱστορία τῶν θρησκευμάτων «ἐν Γερμανίᾳ, κατὰ τρόπον ἔμφανῆ, σπανίως μόνον συγκαταλέγεται εἰς τὴν θεολογίαν, ἀλλὰ καὶ ἔξω τῶν θεολογικῶν σχολῶν μόνον εἰς ὀλίγας ἀνωτέρας σχολὰς καλλιεργεῖται ὡς ἰδιαιτέρος κλάδος»... «ἐν Γερμανίᾳ δὲν ἐκαλλιεργήθη (ἡ ἱστορία τῶν θρησκευμάτων) καὶ δὲν διεμορφώθη ὅπως εἰς ἄλλας χώρας».

1. Παναγιώτου Ι. Μπρατσιώτου, Ἡ Ἑλληνικὴ Θεολογία κατὰ τὴν τελευταίαν πεντηκονταετίαν (Ἀνατύπωσις ἐκ τῆς «Θεολογίας», τόμ. ιθ', 1941-1948) Ἀθῆναι 1948, σελ. 13. Ταῖς ἐν σελ. 40 συμνημονευτέαι καὶ αἱ ἑξῆς ἐργασίαι τοῦ Λ. Ι. Φιλίππιδου: Die «goldene Regel» religionsgeschichtlich untersucht (Leipzig 1929)—Das Liebesideal im Buddhismus und im Christentum (Athen 1938)—Θρησκεία καὶ ζωὴ (αὐτόθι 1928)—Θρησκεία καὶ θάνατος (αὐτ. 1938)—Τοτεμισμὸς καὶ ζωολατρεία (Ἀλεξάνδρεια 1945)—Κριτικαὶ Παρατηρήσεις εἰς τὸ κείμενον τοῦ Πλουτάρχου «περὶ Ἴσιδος καὶ Ὀσίριδος» (Ἀνακοίνωσις εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν, Πρακτικά, ἔτος 1944, τόμ. 19, σελ. 267-272) Ἀνάπτυον, Ἀθῆναι 1947.

2. Κανονιστικὸν Διάταγμα τῆς 31-3-1942 «περὶ καθορισμοῦ τοῦ εἴδους καὶ τοῦ περιεχομένου τῶν τακτικῶν καὶ ἐκτάκτων αὐτοτελῶν ἑδρῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν» (Φ ΕΚ, 1942. Α 77, τῆς 9-4-1942, σελ. 377).

3. σελ. 13, ὑπόσ. 2.

4. M. Martin Dibelius, Wozu Theologie? Von Arbeit und Aufgabe theologischer Wissenschaft (Leipzig, L. Klotz et J. C. Hinrichs 1941), σελ. 46.

Ἐπιπροστίθεται δ' ἐν τῇ αὐτῇ, ὡς ἄνω, ὑποσημειώσει τῆς ἀνασκοπήσεως, ὅτι «ἐν πολλαῖς ρωμαιοκαθολικαῖς θεολογικαῖς Σχολαῖς διδάσκεται οὐ μόνον ἡ Θρησκευολογία, ἀλλὰ καὶ ἡ Ψυχολογία καὶ Φιλοσοφία τῆς θρησκείας, ἅτινα δὲν διδάσκονται ἐν ταῖς προτεσταντικαῖς».

Εἰς πραγματείαν ἡμῶν, ἀφιερωμένην εἰς τὸν προσδιορισμὸν τῆς σχέσεως τῆς Ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων πρὸς τὴν Χριστιανικὴν θεολογίαν¹, ἐξηγητήσαμεν τὸ θέμα τοῦτο, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν δεδομένων τῆς ἐπιστήμης καταδείξαντες τὴν ἐσωτερικὴν ὀργανικὴν συνοχὴν τῆς θρησκευολογίας, κατ' ἄμφω αὐτῆς τὰ μέρη, πρὸς τὴν Χριστιανικὴν θεολογίαν, ἣν σχέσιν καὶ συνοχὴν οὐδ' αὐτὸς ὁ Dibelius ἀρνεῖται², διότι δὲν ἦτο δυνατόν νᾶρηθῆ. Τῇ πραγματείᾳ ἡμῶν ἐκείνῃ ἐπισυνήψαμεν «Πίνακα τῶν ἀνὰ τὴν ὑφήλιον ἐν τοῖς Ἐνωτάτοις Ἐκπαιδευτηρίοις λειτουργουσῶν θρησκευολογικῶν ἐδρῶν καὶ τῶν ἀκαδημαϊκῶν τοῦ μαθήματος διδασκάλων». Τὸν πίνακα ταῦτον κατηρτίσαμεν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐπισήμων πληροφοριῶν τοῦ εἰς τὸν ἐπιστημονικὸν κόσμον γνωστοῦ κώδικος πληροφοριῶν περὶ τῆς κατ' ἔτος παγκοσμίου ἐπιστημονικῆς κινήσεως, τοῦ ἐκδιδομένου ὑπὸ τὸν τίτλον *Minerva*³.

Τὸ ἀπὸ τοῦ πίνακος τούτου συμπέρασμα, δι' οὗ συγκλείεται ἡ πραγματεία ἡμῶν ἐκείνη, ἔχει ὡς ἑξῆς :

«Ἐκ τοῦ πίνακος τούτου καταφαίνεται, ὅτι εἰς 73 Πανεπιστήμια καὶ 20 ἰσοτίμους Ἀνωτάτας Σχολάς, Σεμινάρια καὶ Κολλέγια 21 Κρατῶν, ἐν οἷς μόνον τὸ ἡμέτερον δὲν συγκατηριθμεῖτο ἀκόμη τότε (1930), λειτουργοῦσιν 156 ἔδραι τῆς Ἐπιστήμης τῶν θρησκευμάτων (Θρησκευολογίας), καὶ εἰδικώτερον: 123 ἔδραι τῆς Ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων καὶ 33 ἔδραι τῆς Φιλοσοφίας τῆς θρησκείας καὶ τῆς Ψυχολογίας τῆς θρησκείας.

Ἐκ τῶν 123 ἔδρῶν τῆς Ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων αἱ 80 λειτουργοῦσιν εἰς *θεολογικὰς Σχολάς*, ἐξ ὧν 53 εἰς *Προτεσταντικὰς*, 32 εἰς *Καθολικὰς* καὶ 6 εἰς Ὀρθόδοξους Θεολογικὰς Σχολάς. Δὲν ὑπάρχει οὔτε Καθολικὴ οὔτε Ὀρθόδοξος *Θεολογικὴ Σχολή* ἄνευ *μᾶς τοδλάχιστον* ἔδρας τῆς Ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων.

Εἰς ὅσα Πανεπιστήμια δὲν ὑπάρχει Θεολογικὴ Σχολή, ἡ θρησκευολογικὴ ἔδρα *φιλοξενεῖται* ἐν τῇ Φιλοσοφικῇ Σχολῇ».

Θὰ ἴρκει ἐὰν εἴχομεν παραθέσει ἐν τῇ πραγματείᾳ ἡμῶν ἐκείνῃ *μόνον*

1. Λεωνίδου Ἰω. Φιλίππιδου, Ἡ Ἱστορία τῶν θρησκευμάτων κατ' αὐτὴν καὶ ἐν τῇ Χριστιανικῇ θεολογίᾳ (Ἀθῆναι, Πυρσὸς 1938), ἰδίᾳ σελ. 124 ἐξ.

2. Ἐνθ' ἄν., σελ. 47 ἐξ.

3. «*Minerva*». Jahrbuch der Gelehrtenwelt, hrsg. von Dr Gerhard Lüdtke, 30. Jahrgang (1930), Band I (Berlin und Leipzig, Walter de Cruyter u. Co 1930). Πρβλ. καὶ F. Ascherson, Deutscher Universitäts-Kalender (Leipzig, A. Barth)¹⁰¹ (1926).¹⁰³ (1928).

τὸ *στατιστικὸν* συμπέρασμα τοῦτο, ἵνα προβάλλῃ σαφῆ ἢ θέσις, ἣν ἔχει ἡ θρησκευολογία ἐν ταῖς θεολογικαῖς Σχολαῖς τῶν ἀνὰ τὴν ὑφήλιον Πανεπιστημίων καὶ ἄλλων Ἀνωτάτων Ἐκπαιδευτηρίων. Ἀλλ' ἐπειδὴ ἐκ κύκλων προκατειλημμένων κατὰ τῆς θρησκευολογίας, ἐξ ἀγνοίας τῶν κατ' αὐτήν, ἠδύνατο νὰ τεθῆ ὑπὸ ἀμφισβήτησιν ἡ ἀκρίβεια τῶν ἀριθμῶν, διὰ τοῦτο ἀνεγράψαμεν ἐν τῷ πίνακι πάντα τὰ στοιχεῖα, ἀφ' ὧν προῦκυψαν οὗτοι καὶ ἀφ' ὧν συνήχθη τὸ ἀνωτέρω στατιστικὸν πόρισμα¹.

Εἰδικώτερον *ὡς πρὸς τὴν Γερμανίαν*, ἐκ τοῦ ἀνωτέρω ἐξ ἐπισήμων στοιχείων κατηρητισμένου πίνακος προκύπτουσι τὰ ἑξῆς :

α) ἐν ταῖς *προτεσταντικαῖς* Θεολογικαῖς Σχολαῖς τῶν Πανεπιστημίων 15 πόλεων (Berlin, Breslau, Erlangen, Giessen, Göttingen, Greifswald, Halle, Heidelberg, Jena, Kiel, Königsberg, Leipzig, Marburg, Rostock καὶ Würzburg) λειτουργοῦσιν ἐν ὄλῳ 39 *θρησκευολογικαὶ ἔδραι* (8 τῆς Γενικῆς θρησκευολογίας ἢ Ἐπιστήμης τῶν θρησκευμάτων, 17 τῆς Ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων, 3 τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας, 1 τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας καὶ 1 τῆς θρησκευτικῆς Λαογραφίας).

Ἐν Halle καὶ Leipzig, ὅπου ἡ Γενικὴ θρησκευολογία καὶ ἡ Ἱστορία τῶν θρησκευμάτων ὁμοῦ μετὰ τῆς Ἱεραποστολικῆς Ἐπιστήμης διδάσκονται ἐν τακτικαῖς ἔδραις τῶν *θεολογικῶν* Σχολῶν, ὑπάρχουσι καὶ ἐν ταῖς Φιλοσοφικαῖς Σχολαῖς, ἐξ ἱστορικοῦ καθαρώς διαφέροντος, τακτικαὶ ἔδραι ἀποκλειστικῶς διὰ τὰ θρησκευόμενα τῶν ἀρχαίων κλασσικῶν (Halle) ἢ τῶν ἀπωσσιατικῶν (Leipzig) θρησκευμάτων.

Ἐν Φραγκφούρτῃ, ὅπου δὲν ὑπάρχει θεολογικὴ Σχολή, ἡ θρησκευολογία *φιλοξενεῖται* διὰ τριῶν τακτικῶν ἐδρῶν ἐν τῇ Φιλοσοφικῇ Σχολῇ.

Καὶ μόνον ἐν Τυβίγγῃ ἡ Ἱστορία τῶν θρησκευμάτων διδάσκεται ἐν τῇ Φιλοσοφικῇ Σχολῇ, ἀλλ' ἐκεῖ τοῦτο συμβαίνει ἐκ τοῦ εἰδικοῦ λόγου, ὅτι τὸ μάθημα συναρτᾶται στενῶς πρὸς τὴν φιλολογικὴν διεξεργασίαν τῶν θρησκευτικῶν ἐξωχριστιανικῶν κειμένων, ἧτις ἀποτελεῖ βασικὸν μέλημα τῆς Σχολῆς, καὶ πρὸς τὴν ἀπὸ ταύτης προελθοῦσαν συγκριτικὴν Γλωσσολογίαν γενικώτερον καὶ Ἰνδολογίαν εἰδικώτερον.

β) Ἐν δὲ ταῖς *καθολικαῖς* θεολογικαῖς Σχολαῖς τῶν Πανεπιστημίων 7 πόλεων (Bonn, Breslau, Freiburg, ἀν. Σχ. Gladbach, München, Münster

1. Ἦτοι: Χώρας καὶ πόλεις (ἐν αἷς διδάσκεται ἡ θρησκευολογία ἐν Πανεπιστημίοις καὶ ἄλλαις ἀνωτάταις Σχολαῖς)—τίτλους τῶν Ἀνωτάτων Ἐκπαιδευτηρίων—ὀνομασίας τῶν Σχολῶν αὐτῶν—ἐνδείξεις τῶν δογματικῶν ὁμολογιῶν, εἰς ἃς ἀνήκουσιν αἱ Θεολογικαὶ Σχολαί, αἱ ἔχουσαι θρησκευολογικὰς ἔδρας—ὀνομασίας τοῦ εἶδους τῶν θρησκευολογικῶν ἐδρῶν—ἀριθμητικὴν σύνθεσιν τοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ (τακτικοῦ, ἐκτάκτου, ἐπιτίμου, ὑφηγικοῦ) καὶ ὀνόματα τῶν διδασκόντων ἐν ἐκάστη ἔδρᾳ. Πλείοτερα στοιχεῖα δὲν ἦτο δυνατόν νὰ παραθέσωμεν, ἵνα καμφθῇ οἷα δῆποτε ὅθεν δῆποτε δυσπιστία.

καὶ Paderborn) λειτουργοῦσιν ἐν ὄλῳ 10 θρησκευολογικαὶ ἔδραι (4 τῆς Γενικῆς θρησκευολογίας, 4 τῆς Ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων, 1 τῆς Φιλοσοφίας τῆς θρησκείας καὶ 1 τῆς Ψυχολογίας τῆς θρησκείας).

Ἐκ τῶν ἐπισήμων τούτων στοιχείων καταφαίνεται, ὅτι τριάκοντα ἐννέα (39) θρησκευολογικαὶ ἔδραι εἰς τὰς θεολογικὰς προτεσταντικὰς Σχολὰς 15 πόλεων ἐπὶ συνόλου 43· ἐν ὄλῳ ἐδρῶν θρησκευολογικῶν ἀντιπροσωπεύουσι ποσοστὸν 90, 69 %.

3. Ἐν ταῖς θεολογικαῖς Σχολαῖς ἡ θρησκευολογία ἀνήκει καὶ κατατάσσεται εἰς τὸν συστηματικὸν κλάδον τῆς Θεολογίας· ὅπου δὲ διασπᾶται εἰς τὰ δύο αὐτῆς μέρη, τὴν Ἱστορίαν τῶν θρησκευμάτων καὶ τὴν φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας, ἐκείνη μὲν (ἡ Ἱστορία) κατατάσσεται εἰς τὸν ἱστορικόν, αὕτη δὲ (ἡ Φιλοσοφία τῆς θρησκείας) εἰς τὸν συστηματικὸν κλάδον τῆς θεολογίας. Ὅθεν ἡ μὴ συγκαταρίθμησις τῆς θρησκευολογίας εἰς τινὰ τῶν τεσσάρων θεολογικῶν κλάδων δὲν εὐσταθεῖ. Ὁρθόδοξος θεολόγος, νοῶν καὶ θεραπεύων τὴν θεολογίαν ὡς «ἐπιστήμην τῆς πίστεως», καθίσταται ἀναμφισβητήτως πιστότερος χριστιανὸς καὶ θεολόγος διὰ τῆς θρησκευολογικῆς ἐπιμορφώσεως, διανοιγούσης τοὺς ὀφθαλμοὺς «τοῦ συνιέναι τὰς Γραφάς» (Λουκ. 24, 15)—τοῦ συνιέναι, ἀπὸ τῆς διεκμελετήσεως τῆς παγκοσμίου θρησκευτικότητος, τοὺς οὐσιαστικοὺς καὶ πραγματικοὺς λόγους, δι' οὓς «οὐκ ἔστιν ἐν ἄλλῳ σῶθενι ἢ σωτηρία, εἰμὴ ἐν τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Ναζωραίου· οὔτε γὰρ ὄνομά ἐστιν ἕτερον ὑπὸ τὸν οὐρανὸν τὸ δεδομένον ἐν ἀνθρώποις, ἐν ᾧ δεῖ σωθῆναι ἡμᾶς» (Πράξ. 4, 10, 12)—καὶ μὴ μόνον συνιέναι, ἀλλὰ καὶ ἰκανὸν εἶναι καὶ «ἔτοιμον αἰεὶ πρὸς ἀπολογίαν παντὶ τῷ αἰτοῦντι λόγον περὶ τῆς ἐν ἡμῖν ἐλπίδος» (1 Πέτρ. 3, 15). «Πῶς δύναμαι νὰ γνωρίζω, ὅτι μία θρησκεία εἶναι ἡ ὑψίστη, ἐὰν μὴ συγκρίνω αὐτὴν πρὸς τὰς ἄλλας;», ἐρωτᾷ ὁ διαπρεπὴς Ὁλλανδὸς θρησκευολόγος Tiele¹. «Θὰ ἦτο ἀδύνατον, λέγει ὁ Max Müller, ἄνευ τοιαύτης συγκρίσεως νὰ ἐξεύρη τις ὅ,τι εἶναι ἰδιάζον εἰς τὸν Χριστιανισμὸν καὶ ὅ,τι ἐδημιούργησεν εἰς αὐτὸν τὴν ἐξέχουσαν θέσιν μεταξὺ πάντων τῶν θρησκευμάτων, ἣν οὐδεὶς δύναται νὰ καταστήσῃ ἐπίμαχον... Οὐδεμίαν ὑφίσταται ὁ Χριστιανισμὸς ἀπώλειαν ἐκ τῆς συγκρίσεως, Πόσον χαλαρὰ πρέπει νὰ εἶναι ἡ πίστις ἐκείνων, οἵτινες φοβοῦνται νὰ ὑπαγάγουν τὴν ἰδίαν τῶν θρησκείαν εἰς τὴν αὐτὴν ἀνάκρισιν, εἰς ἣν ὁ ἱστορικὸς ὑπάγει πᾶσαν ἄλλην θρησκείαν!... Μόνον ἡ Ἐπιστήμη τῶν θρησκευμάτων δύναται διὰ πρῶτην φορὰν ν' ἀπονεύμῃ εἰς τὸν Χριστιανισμὸν τὴν προσήκουσαν αὐτῷ θέσιν μεταξὺ τῶν θρησκευτῶν τῆς ἀνθρωπότητος, μόνη αὕτη δύναται νὰ δείξῃ ὑπὸ τίνα ἐννοίαν εἶχεν ἔλθει τὸ

1. C. P. Tiele, Einleitung in die Religionswissenschaft (Gifford—Vorlesungen, übers von G. Gehrig) I. Teil: Morphologie (Gotha, Andreas Perthes 1899), σελ. 48,

πλήρωμα τοῦ χρόνου πρὸς λύτρωσιν ἀπὸ τοῦ Νόμου καὶ οἰκείωσιν τῆς υἱοθεσίας τοῦ Θεοῦ»¹. «Πᾶσα δυσπιστία πρὸς καθαρῶς ἐπιστημονικὸν πρόγραμμα, οἷον εἶναι ἡ συμβίωσις τῆς Ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων μετὰ τῶν λοιπῶν τῆς θεολογίας κλάδων, ἐμπεριέχει δυσπιστίαν τοῦ Χριστιανισμοῦ καθ' ἑαυτοῦ»... Ἡ περὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ Ἐπιστήμη δὲν δύναται νάπομονωθῆ ἀπὸ τῆς Ἐπιστήμης τῶν θρησκευμάτων»². «Θὰ ἦτο ἀξιοθρήνητος θεολόγος καὶ κακὸς χριστιανὸς ἐκεῖνος, ὅστις θὰ ἐφοβεῖτο αὐτὴν ἢ θὰ ἤθελε νὰ καλέσῃ εἰς βοήθειαν κατ' αὐτῆς»³. «Μόνον ἡ θρησκευτολογικὴ ἐργασία καθιστᾷ δυνατὴν τὴν ἀπόδειξιν τῆς ἰδιουπίας τοῦ Χριστιανισμοῦ τῆς Κ. Δ., τῶν ἰδεῶν του καὶ τῶν φορέων του καὶ σὺν ταύτῃ τὸν κερδισμὸν τῆς βίας, ἐφ' ἧς εὐσταθεῖ ἡ ἀξίωσις εἰς τὸν ἀποκαλυπτικὸν χαρακτῆρα τῆς πρωτοχριστιανικῆς θρησκείας. Μόνον τῇ βοηθείᾳ τῆς θρησκευτοϊστορικῆς μεθόδου διαγιγνώσκειται ἡ ἰδιουπία καὶ ἡ ἰδιαιτέρα ἀξία τοῦ Χριστιανισμοῦ τῆς Κ. Διαθήκης»⁴. «Μόνον ἐὰν προβῶμεν εἰς τὴν σύγκρισιν τοῦ Χριστιανισμοῦ πρὸς τὰς λοιπὰς θρησκείας δυνάμεθα νὰ ἐκτιμήσωμεν τὴν ἰδιότυπον ἀγλῆν τοῦ Χριστιανισμοῦ... Συγκρινόμενος ὁ Χριστιανισμὸς πρὸς τὰς ἄλλας θρησκείας, δὲν ἀποβάλλει οὐδ' ἐπὶ στιγμὴν τὴν ἀξίωσίν του νὰ εἶναι ἡ μοναδικὴ ἀληθής, θεία καὶ ἀπόλυτος θρησκεία ἐν τῷ κόσμῳ... Ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ μοναδικὸς καὶ παντεταρκὴς διδάσκαλος τῆς ἀνθρωπότητος καὶ ὁ Χριστιανισμὸς ἡ ἀποκλειστικὴ καὶ ἀπόλυτος θρησκεία»⁵.

1. F. Max Müller, Essays, I (Leipzig, Wilhelm Engelmann 1869), σελ. XXIV καὶ XVII ἐξ.

2. Πρβλ. Λ. Ι. Φιλιππίδου, ἐν μν. ἔ., σελ. 146, ὑπόσημ. 1.

3. Ὑ Ἀρχιεπισκόπου Οὐψάλης Nathan Söderblom, Natürliche Theologie und allgemeine Religionsgeschichte, 1913, σελ. 76 ἐξ.

4. Carl Clemen, Die religionsgeschichtliche Methode in der Theologie (Giessen 1904), σελ. 28 ἐξ. Πρβλ. Bartholomäus Heigl, Religionsgeschichtliche Methode und Theologie (=Biblische Zeitfragen, XII. Folge / Heft 1/2) Münster i. W., 1926, σελ. 31.

5. K. Deissner, Paulus und die Mystik seiner Zeit² (Leipzig 1921), σ. 18.

6. Rob. E. Speer, Das Christentum und die nichtchristlichen Religionen, I, (Basel 1914) σελ. 6. Πρβλ. τέλος καὶ Joachim Wach, The Place of the History of religions in the study of Theology, ἐν: The Journal of Religion (Chicago—Illinois, U. S. A.—The University of Chicago Press) Vol. XXVII, Number 3 (July 1947), σελ. 157-177.